ԷԼԻՆԱ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ԲԱՔՎԻ ՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ապշերոնյան թերակղզում, որ միջնադարում կազմում էր պատմական Շիրվանի մի մասը, հայերը բնակվել են դեռևս վաղ միջնադարից եւ ունեցել են իրենց պաշտամունքային օջախները: 14-15-րդ դդ. արաբ աշխարհագրագետ եւ ճանապարհորդ Աբդ ար-Ռաշիդ ալ Բաքուվին[1] նրանց ավանդաբար կոչում է քրիստոնյաներ եւ հաղորդում. «Բաքու քաղաքի մերձակայքը բազմաբնակավայր է, Իդրանից յուրաքանչյուրն ունի ամրացված միջնաբերդ՝ ամրապինդ պատերով: Այդ գյուղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ են (հայեր)»[2]: Թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Բաքու քաղաքը: Այդտեղ հայերը բնակվել են հնագույն ժամանակներից: Ըստ ավանդության՝ Հայոց Արեւելից կողմանց (Արցախ, Ուտիք[3]) Վաչագան Բ. Բարեպաշտ թագավորի (485 - 510/23) ձմեռանոցն էր Բաքուն, 500 թվին Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի Բագավան գավառն իբրեւ օժիտ նա նվիրել է դստերը՝ Վարսենիկին[4]: Քաղաքում նա նախաձեռնել է առաջին հայկական եկեղեցու կառուցումը՝ «Բագուայ հին եւ նշանաւոր եկեղեցի եւ ուխտատեղի...» Ս. Աստվածածինը, որը գտնվում էր ծովեզերքի Հին թաղում՝ բերդի մոտ[5]: Վերջին անգամ այն վերանորոգվել է 1789 թ. նախիջեւանցի վաճառական Մարկոս Թառումյանի, շուշեցի վաճառականներ Զոհրաբ, Հովհաննես եւ Կարապետ Թումայանների կողմից[6]: Հայկական եկեղեցու գոյությունն արդեն իսկ վկայում է վաղ միջնադարյան Բաքվում հայ համայնքի գոյության մասին: Եկեղեցին կանգուն է մնացել մինչեւ 1992 թ.՝ Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակաշրջան. Բաքվում աշխատած դիվանագետներից մեկն ականատես է եղել, թե ինչպես էր գետնին հավասարեցվում Կույս Մարիամ մատուռը[7]: Այսօր արդեն նրա տեղում թեյարան է կառուցվել[8]:

---

1 Տե՛ս Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевскаго, т. II^, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1891, էջ 774:

2 Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб тахлис ал-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Каххар, М., 1971, էջ 89-90.

3 Տե՛ս **Գ. Ստեփանյան,** Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2011, էջ 37:

4 Տե՛ս «Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան», հ. Ա, կազմեց Հ. Առաքելյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 199:

5 Տե՛ս **Մ. Ամբարեանց,** Նկարագիր Սուրբ Աստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղերից որք ի Շամախոյ թեմի, Տփխիս, 1896, էջ 373:

6 Տե՛ս **Գ. Ստեփանյան,** Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, «Հայոց պատմության հարցեր», Երեւան, 2007, էջ 153:

7 Տե՛ս **Թոմաս դե Վաալ,** Սեւ այգի: Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության եւ պատերազմի միջով, Երեւան, 2007, էջ 155:

8 **Գ. Ստեփանյան,** Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, էջ 153:

Բաքվում հայերը ծավալել են տնտեսական, առեւտրական ու շինարարական լայնածավալ գործունեություն՝ աչքի ընկնելով հատկապես նավթարդյունաբերության ասպարեզում, որն առանձին ուսումնասիրության եւ հետաքրքրության թեմա է: Այդուհանդերձ, հայ հասարակական կյանքում ձեռնարկվել են բարեգործական շարժման տեսքով դրսեւորվող դրական եւ առաջադիմական մեծ տեղաշարժեր. ծնունդ են առել բարեգործական եւ հասարակական մի շարք կազմակերպություններ:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի առաջադիմությունն առաջնորդվում է պատմական ժամանակաշրջանի ուղեգծով, եւ որն էլ ծնում է այդ ժամանակահատվածի պահանջմունքով գործող անձանց: Այդպիսին էր ականավոր հրապարակագիր Ստ. Նազարյանցը: Նա 1859 թ. «Հյուսիսափայլ» ամսագրում տպագրում է «Հայերի կոչումն մարդկութեան մէջ» խորագրով նշանավոր հոդվածը, որով առաջարկում է բարեգործական մի ընկերություն ստեղծել՝ լուսավորություն տարածելու համար, քանզի կրթությունը մշտապես եղել էր ազգային առաջնահերթություն, տարբեր ժողովուրդների մեջ մրցունակ լինելու, հետեւաբար եւ ինքնապահպանության լավագույն երաշխիք[9]: Նույն կոչով, սակայն առավել հանգամանալից նա հանդես է գալիս ամսագրի 1862 թ. համարներից մեկում: «Եթէ մեր սիրելի Հայերը կամենում են մի հաստատուն եւ տեւողական բարեգործ առնել ազգի մէջ, այդ կարելի է միայն ընկերութեամբ, միաբանութեամբ, որոց մէջ միայն դրած է մարդկային մեծագործութեան բոլոր զօրութիւնը»[10], - գրում է Ստ. Նազարյանցը: Թերեւս չենք կարող հստակ ասել՝ այս նշանավոր առաջարկության արձագանքն էր արդյոք Նոր-Նախիջեւանում հիմնադրված հայ բարեգործական ընկերությունը, կամ արդեն 1860 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված հայկական բարեգործական ընկերությունը, որը, սակայն, երկար չկարողացավ պահպանել իր գոյությունը:

Ստ. Նազարյանցի կոչին է արձագանքում Բաքվի նահանգի բժշկապետ թիֆլիսահայ Դավիթ Հարությունի Ռոստոմյանցը (1820-1869): Նա իր առջեւ տեսնում էր գործունեության լայն ասպարեզ՝ սպասելով միայն նյութական օժանդակության, որ կարողանար ծառայել մի այնպիսի գործի, որ է՝ «լուսաւորութիւն եւ բարեգործութիւն տարածել խաւար ամբոխի մէջ»[11]: Նրան հաջողվում է գտնել Բաքվի 12 ազդեցիկ հայ համախոհների, որոնք էին՝ թիֆլիսահայ Ալեքսեյ Տեր-Ղուկասյանցը, Բաքվի հայ Սարգիս Այվազյանցը, շամախեցի Գեւորգ Լալայանցը, շուշեցիներ Մովսես Զոհրաբյանցը, Ներսես Կրասիլնիկյանցը, Գրիգոր Թումայանցը, Մուսայել Շահգեդանյանցը, Սարգիս Տեր-Գրիգորյանցը, Հակոբ Ապրեսյանցը, Դավիթ Ադամյանցը, Օհանջան Հախումյանցը եւ Սարգիս Գրիգորյանցը. մարդիկ, ովքեր գերազանցապես զբաղվում էին տնտեսական գործունեությամբ՝ նավթարդյունաբերությամբ, առեւտրով, արտադրությամբ: Վերջիններս ներդրեցին ու ձեւավորեցին 12.650 ռ. անձեռնմխելի դրամագլուխ: Հարկ ենք

9 **Ս. Նազարեանց,** Հայերի կոչումը մարդկութեան մէջ. «Հիւսիսափայլ», Մոսկվա, 1859, յունուար, ամսատերբակ 1, էջ 11:

10 «Ստեփաննոս Նազարեանի երկերը», հ. Ա., Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերություն, №15, Թիֆլիս, 1913, էջ 279:

11 **Ա. Գալստեանց,** Պատմական համառօտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունեութեան, Բագու,1891, էջ 6:

համարում սպորեւ բերել 13 հիմնադիրների անվանացանկը եւ նրանցից յուրաքանչյուրի սպորագրած գումարի քանակության ցուցակը.

1. Դ. Ռոստոմյանց - 500 ռ.
2. Ն. Կրասիլնիկյանց - 2000 ռ.
3. Ա. Տեր-Ղուկասյանց - 5000 ռ.
4. Մ. Զոհրաբյանց - 600 ռ.
5. Մ. Շահգեղանյանց - 700ռ.
6. Գր. Թումայանց - 500 ռ.
7. Ս. Այվազյանց - 500 ռ.
8. Ս. Տեր-Գրիգորյանց - 700 ռ.
9. Գ. Լալայանց - 750 ռ.
10. Հ. Ապրեսյանց - 300 ռ.
11. Դ. Ադամյանց- 500 ռ.
12. Օ. Հախումյանց - 300 ռ.
13. Ս. Գրիգորյանց - 300 ռ.

Այսպիսով՝ 1862-1864 թթ. հղանում եւ ծնվում է «Հայոց Մարդասիրական ընկերութիւն յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» բարեգործականը՝ լուսավորական, մշակութային եւ բարեսիրական գործունեություն ծավալելու նպատակով: Շուրջ երկու տարի կատարվեց նախապատրաստական դժվարին աշխատանք, եւ 1864 թ. մայիսի 21-ին կայսերական թույլտվությամբ հաստատվեց «Մարդասիրական ընկերության» կանոնադրությունը՝ տալով նրան «Լուսաւորչի տիտղոսը» կրելու իրավունքը[12]: Այն կազմել են Ռոստոմյանցը եւ Զոհրաբյանցը: Նորաստեղծ ընկերության կանոնադրությունը բաղկացած էր 5 գլխից, որի 1-ին գլխում ասված էր. «Լուսավորութիւն եւ բարեգործութիւն տարածել Ռուսաստանի հպատակ գտնուած Հայոց մէջ, առանց զանազանելու նոցա կոչումը եւ դաւանութիւնը»[13]: Ըստ հաստատված կանոնադրության՝ ընկերությունն ունեցել է հիմնադիր, պատվավոր, անփոփոխ եւ տարեկան անդամներ: Ընկերությունը ղեկավարել են հիմնադիր անդամները, խորհուրդը (3 տարի ժամկետով ընտրված նախագահը եւ 8 անդամները), ընդհանուր ժողովը: Այն իրավունք է ունեցել գործելու Ռուսական կայսրության հայաբնակ վայրերում եւ հաշվետու է եղել Կովկասի փոխարքային ու Բաքվի նահանգապետին[14]: Ընկերության նշանաբանն էր՝ «Մեր առ մարդիկ»[15]:

Իր գործունեության առաջին շրջանում՝ 1864 թ. մայիսի 21-ից մինչեւ 1870 թ. հունվարի 25, նախագահել է ընկերության հիմնադիր Դ. Ռոստոմյանցը: Նրանից հետո ընկերության նախագահներն են եղել Մովսես Զոհրաբյանցը (1870-1873), Պավել Շամիրի Մելիք-Բեգլարյանցը (1873-1876), Ավետ Մամիկոնյանը (1876-1879), Սամվել Բաղիրյանը (1879-1882), Գրիգոր Թումայանցը (1882-1885), Քրիստափոր Անտոնյանը (1885-1889), Սարգիս Հարությունյանը (1889-1905), Կոստանդին Խատիսյանը (1905-1910), Միքայել Պապաջանյանը (1911-1913), Հայկ Տեր-Միքայելյանը (1913-1920)[16]:

«Մարդասիրական ընկերության» նյութական միջոցները գոյացել են հիմնադիր կապիտալից, նվիրատվություններից, անդամավճարներից, կապիտալի

12 Տե՛ս անդ, էջ 7-8:

13 Տե՛ս "Устав человеколюбиваго общества во имя св. Григория просветителя Армении" СПб., 1865, էջ 4-30:

14 Տե՛ս անդ, էջ 7:

15 **Ս.Դաղայան,** Հայերը եւ Բաքուն (1850-ական թթ.- 1920 թ.), Երեւան, 2006, էջ 66:

16 Տե՛ս "Отчет о деятельности правления Бакинского армянского человеколюбивого общества за 1902 г.", Баку, 1903, с. 2-9.

շահութատոկոսներից, շարժական եւ անշարժ գույքի եկամուտներից, երեկույթների, համերգների, ժողովրդական տոնահանդեսների կազմակերպման գումարներից:

Ընկերությունը հաջողության իր բարձրակետին է գտնվել գործունեության առաջին իսկ շրջանից: 1860-ական թվականներին այն նյութական օգնություն է ցուցաբերել Բաքվի հայոց երկսեռ դպրոցներին, գաղթականներին, աղքատներին եւ հիվանդներին, օրիորդաց դպրոցներին, հայ լրագիրներին, գործավարական եւ տնտեսավարական գործերին:

1870 - 1873 թթ. ընկերությունն ընդլայնում է իր գործունեության շրջանակները: 1870 թ. բացում է իգական դպրոց, որտեղ աղքատ հայ աղջնակները սովորում էին հայերեն, ռուսերեն եւ կար ու ձեւ (մինչեւ առաջին աշխարհամարտը նրանց թիվը 400 - ի էր հասնում), հիմնում է «Արոր» տպարանը՝ դասագրքեր տպագրելու եւ սովորողներին անվճար բաժանելու համար: Տպարանը նաեւ թանգարան էր, որտեղ հավաքել են ձեռագրեր, հնատիպ գրքեր, հայ գործիչների արխիվներ: Նույն թվականին է բացվում Բաքվի առաջին հանրային գրադարանը, իսկ 1880 թ.՝ կից ընթերցասրահ: Գրադարանից եւ ընթերցասրահից օգտվել են Բաքվի աշխատավորները՝ շուրջ 32700 մարդ: 1914 թ. գրադարանն ունեցել է 21800 գիրք, 68 անուն պարբերական: 1920 թ. - ից հետո գրադարանը վերանվանվել է Հանրապետական հանրային գրադարանի, որի հայկական բաժինը դադարել է գործել 1960 - ական թվականներին: 1894 թ. - ից ստեղծվել է գրական ֆոնդ: Գրադարանում տարբեր տարիներ աշխատել են Շիրվանզադեն եւ Լեոն[17]: Բացի տպարանից եւ իգական դպրոցից՝ ընկերությունը 1870 թ. ռեալական գիմնազիայի աշակերտների ջանքերով նավթարդյունաբերող Կրասիլնիկյանների տանը հիմնեց քաղաքի հայկական թատրոնը (420 նստատեղով): Մինչեւ 1918 թ. բեմադրվել են հայ, ռուս եւ արտասահմանյան դրամատուրգների տասնյակ պիեսներ: Թատրոնի բեմում հանդես են եկել հայ լավագույն դերասաններ Սիրանույշը, Ազնիվ Հրաչյան, Հ. Գ. Զարիֆյանը եւ ուրիշներ[18]:

Իր գործունեության ողջ ընթացքում ընկերությունն ունեցել է երեք շինություն: Սկզբնական շրջանում ընկերությունը տեղակայված էր մասնավոր անձանց տներում[19]: Դա դժվարություններ էր ստեղծում աշխատանքի արդյունավետ կազմակերպման համար: Եւ 1871 - 1873 թթ. նորակառույց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արտաքին սրահի դատարկ մերձակայքում (Գիմնազիչեսկայա փողոց, թիվ 119) կառուցվում է մեկ ու կես հարկանի շենք, որտեղ հանգրվանում են վարչության գրասենյակը եւ դպրոցները: Շենքն ունեցել է 13 լուսավոր եւ հարմարավետ սենյակներ, որտեղ տեղակայվել են Ս. Հռիփսիմյան օրիորդաց եւ Ս. Մեսրոպյան արական եկեղեցական - ծխական դպրոցները, տպարանը եւ գրադարան ընթերցասրահը[20]: Սակայն 1886 թ. ընկերության

17 Տե՛ս ՀՍՀ, հ. 7, Երեւան, 1981, էջ 307:

18 Տե՛ս ՀՍՀ, հ. 2, Երեւան, 1976, էջ 344:

19 Տե՛ս «Արարատ», Էջմիածին, 1871, Ա., էջ 336:

20 Տե՛ս "Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского человеколюбивого общества во имя Св. Григория Просветителя Армении с 1854 по 1896 гг.", составил член совета общества, секретарь А. Калустянц, Баку, 1896, էջ 31:

շենքը հրդեհվում է, եւ 1888.- ից սկսվում է նոր եռահարկ շենքի շինարարությունը: Այն կառուցվել է հիմնականում բաքվահայերի հանգանակած գումարներով, որը կազմել է 115.155 ռ.: Իսկ արդեն Ի. դարասկզբին ընկերությունը որոշում է Սպանիսլավսկայա փողոցում կառուցել նոր երկհարկ շենք, որն առավել հարմարավետ էր:

Մինչեւ 1875 թ. ընկերությունը գործունեություն է ծավալել հիմնականում Բաքվում: Այս ժամանակահատվածում այն օգնություն է ցուցաբերել հայ մտավորականությանը, Բաքվի երկսեռ դպրոցներին, ուսանողների, աշակերտների, Գանձակի եւ հարակից շրջանների հայ ծխական դպրոցներին միանվագ դրամով եւ գրքերով, Քիլվարի գյուղական դպրոցին, Բաքվի եւ Գանձակի աղքատներին: Ընկերությունը սատար է կանգնել որբերին եւ այրիներին, կերակրել է ծերերին ու անօգնականներին, բժշկական օգնություն է ցույց տվել հիվանդներին, նպաստել գործազուրկ բանվորներին ու քայքայված արհեստավորներին: Ընկերության ձեռնարկած բարեգործական շարժումն այնքան մեծ ծավալ եւ ազդեցություն է ձեռք բերում, որ նրան լծորդվում են նաեւ բարեգործական այլ կազմակերպություններ: Երբ Շամախիում 1872 թ. հունվարի 16-ին տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի եւ սովի հետեւանքով Իրանից տեղահան եղած հայությունը հանգրվանեց Բաքվում, տեղի հայ հասարակությունը, մտահոգված իր հայրենակիցների հետագա ճակատագրով, հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձեց նվազեցնել նրանց անհամար կարիքները: Այդ օրերին հատկապես աչքի է ընկնում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու ավ. քհն. Թադեւոս Բուդաղյանցը: 1872 թ. ապրիլի 1 - ին վերջինիս, ինչպես նաեւ գեներալ Ֆ. Լազարյանի, մայոր Զոհրաբյանցի եւ վաճառական Դիլդարյանցի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է «Բաքվի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը», որի անդամներն էին Թադեւոս քհն. Բուդաղյանցը, Գրիգոր Այվազյանցը, Գրիգոր Դիլդարյանցը, Անդրեաս Մելիքյանցը, Բաղդասար Սարգսյանցը, իսկ գործավար եւ հաշվապահ՝ Սարգիս Վարշամյանցը: Նախագահն էր քահանա Բուդաղյանցը[21]: Հոգաբարձության կանոնադրությունը բաղկացած էր 5 կետից, որի 1 - ին կետում ասված էր. «Բազու քաղաքում կարգում է նորահաստատ ընկերութիւն՝ աղքատաց եւ տնանկաց ապրուստը հոգալու. նրանցից ցաւագարներին ու հիւանդներին բժշկութեան հնարները գործ դնելու եւ մեռելոց թաղման կարգը կատարելու համար»[22]: Նրա առաջին գործը աշխատունակ գաղթականներին աշխատանքի տեղավորելն էր, թեեւ իր գործունեության շրջանակները լայնարձակ եւ բազմաբնույթ էին:

Ամեն ինչ, սակայն, հարթ ու խաղաղ չէր ընթանում: Բաքվի հայությանն առաջին լուրջ, ծանր հարվածը հասցրեց Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետ եւ Կովկասյան զինվորական շրջանի հրամանատար իշխան Գոլիցինը: Նրա հրամանով 1885 - 1886 թթ. փակվեցին Այսրկովկասի հայկական դպրոցները, արգելվեցին մայրենի լեզվով հրատարակությունները, հալածվեցին ազգային մշակույթի գործիչները՝

21 **Գ. Ստեփանյան,** Համառոտ ակնարկ Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատմության. ԼՀԳ, թ. 3, Երեւան, 2009, էջ 48:

22 «Մշակ», Թիֆլիս, 21. II. 1880:

ուղեկցվելով բռնի ռուսացման քաղաքականությամբ: Փակվում են հայկական եկեղեցական դպրոցները, ինչպես նաեւ հայկական բարեգործական ընկերությունները՝ դրանց տալով ոչ թե բարեգործական, այլ քաղաքական բնույթ[23]: 1899 թ. նրա հրամանով Ռուսասպանի ներքին գործերի նախարար Ի. Լ. Գորեմիկինը հասպատում է ընկերության նոր կանոնադրությունը (ունեցել է 500 անդամ), որով այն զրկվում է մշակութային եւ ուսումնական գործունեության իրավունքից: ա Դրանով արգելվեց ընկերության լուսավորչական-մշակութային գործունեությունը եւ թույլատրվեց զբաղվել միայն բարեգործությամբ, այն էլ լոկ Բաքվի նահանգում, ինչի հետեւանքով փոխվեց անգամ ընկերության անվանումը. կոչվեց «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերություն»[24]: Այդ իսկ պատճառով ընկերությունն իր հավաքած գումարները նվիրաբերում է Էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարանին եւ Շուշիի հայոց հոգեւոր դպրոցին: Եւ միայն 1913 թ. մայիսի 21 - ին վերականգնվում են նախկին անվանումն ու գործունեության շրջանակները[25]:

Սակայն այս արգելքները չեն խանգարում, որ Բաքվի հայությունը շարունակի ազգապահպանության, հարատեւման իր բուռն ձգտումը եւ ձգտման իրագործումը: 1897 թ. ընկերությունը որոշում է ընդունում հայ գրողներին նյութապես աջակցելու համար (Հովհ. Թումանյան, Ալ. Շիրվանզադե, Վրթ. Փափազյան, Պ. Պռոշյան եւ ուրիշներ): Այս ընթացքում ընկերությունը Ստեպանիսլավսկայա փողոցում ձեռք է բերում երեք կառույց: Գրիգոր Թումայանցը, լինելով խոշոր նավթարդյունաբերող, շոգենավերի տեր, վաճառականների հանձնակատարության տարեկան շահույթը անմնացորդ նվիրաբերում էր ընկերությանը՝ դպրոցներին տրամադրելու համար: Ահա այս մարդը կառուցեց եւ ընկերությանը նվիրեց իր անունը կրող երկհարկանի մի շենք, որտեղ բացվեցին մանկամսուր, կարի արհեստանոց եւ լվացքատուն:

Մեկ այլ նշանավոր նավթարդյունաբերող, «Սյունիք» ընկերության վարչության նախագահ Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանը, ի հիշատակ իր վաղամեռիկ որդի Խոսրովի, Գր. Թումայանցի շենքի հարեւանությամբ 24 հազ. ռ. - ով կառուցեց մի երկհարկանի շենք, որտեղ բացվեց որբանոց: Նրանց օրինակին հետեւեց Լյուդվիգ Սերգեյանը, որը 10 հազ. ռ. - ով կառուցեց մեկուկես հարկանի մի մասնաշենք, որի անվճար կամ էժան բնակարանները տրամադրվում էին հայ կարիքավորներին: 1902-1906 թթ. գործեց ընկերության Աշխատանքի տունը, որի 8 արհեստագործական բաժանմունքներում աշխատում էին 144 կին, 145 տղամարդ եւ 525 երկսեռ երեխա: Ընկերությունն ուներ նաեւ իր ճաշարանը, որտեղ օրական 136 ճաշաբաժին էր տրվում, իսկ մագութն անվճար տրամադրում էին Ալ. Մանթաշյանցն ու Ղուկասյան եղբայրները[26]:

Թվում էր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը պետք է խոչընդոտեր ընկերության աշխատանքներին, սակայն, այն դրդեց աշխուժացնել գործունեությունը՝ ստանձնելով բառացիորեն ազգապահպանության առաքելություն: 1914 թ.

23 **Է. Ակնունի,** Կովկասեան վէրքեր, հ. Ա., Ժընեւ, 1903, էջ 80:

24 «Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բագուի Հայոց մարդասիրական ընկերութեան 1906 թականի», Բագու, 1907, էջ 4:

25 Տե՛ս «Հաշիւ 1913թ. գործունէութեան Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի», Բագու, 1914, էջ 4:

26 Տե՛ս **Ա. Գալստեանց,** նշվ. աշխ., էջ 8-48:

ընկերությունը վիրավոր հայ զինվորների բուժման համար բացում է ամբուլատորիաներ, հիվանդանոցներ, ֆելդշերական կենտրոններ՝ ապահովված բժշկական անձնակազմով եւ գույքով: Հայկական առաջին հիվանդանոցը բացվում է 1914 թ. հոկտեմբերի 26-ին[27], ինչի համար թագուհի Մարիա Ֆեոդորովնան ցարի անունից առանձնահատուկ շնորհակալագիր է ուղարկել ընկերությանը[28]: Բաքվի քաղաքային հասարակական կառավարման վարչությանն առընթեր ընկերությունը հիմնում է հատուկ քաղաքային կենտրոնական կոմիտե՝ հայ մարտիկների ու նրանց ընտանիքների համար դրամական նվիրատվություններ ժողովելու նպատակով, Կանանց կոմիտե՝ գաղթականներին օժանդակելու համար: Սակայն անգամ նման պայմաններում չմոռացվեց կրթական գործը. 1914 - 1915 թթ. ուսումնական տարում ընկերությունը դրամական օժանդակություն է ցուցաբերում Շամախիի թեմի 11 ծխական - եկեղեցական դպրոցներին: Տարին երկու անգամ Ս. Ծննդյան եւ Զատկի տոներին ընկերությանը պարտադիր դրամական նվիրատվություններ էին արվում, որոնց գումարը տատանվում էր 200 - 300 ռ. սահմաններում: Ամենահոշոր նվիրատուն, անշուշտ, Ալ. Մանթաշյանցն էր, որ թեպետ ընկերության անդամ չէր (Թիֆլիսի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության պատվավոր նախագահն էր), սակայն անհաղորդ մնալ չէր կարող. նա 600 ռ. էր տրամադրում[29] ու եւս 100 -ական ռ. Թիֆլիսի Առեւտրային բանկի անունից: Սակայն անհրաժեշտաբար չենք մոռանում այն մարդկանց անունները, որոնց նվիրաբերած գումարները կազմում էր 2 - 3 ռուբլի (Գ. Մելիք - Մարության, Գ. Մանկասարյան, Տեր - Օհանյան, Ավշարյան, Չաղ - Մախչյան եղբայրներ եւ տասնյակ ուրիշներ): 1914 թ. Ս. Ծննդյան կապակցությամբ 90 անձինք ու գործակալություններ նվիրաբերեցին 7941 ռ., իսկ Զատկի առթիվ 73 անձ եւ ընկերություն՝ 5978 ռ.[30]: Ս. Ծննդյան եւ Զատկի նվիրատուների թվաքանակների տարբերությունը ուներ պատճառաբանություն. Ս. Ծննդին նվիրատվություններ էին կատարում նաեւ հայ ձեռնարկատերերի հետ գործնական կապեր ունեցող կամ չունեցող այլազգիներ, իսկ Զատկի կապակցությամբ՝ չնչին բացառությամբ՝ միայն հայերը: Նշենք նրանց անվանացանկը՝ «Նոբել եղբայրներ», Ռոտշիլդների «Կասպից-սեւծովյան ընկ.», «Գոլդյուտ եւ որդի», «Ստրուկեն եւ ընկ.», «Է. Թիլմանս եւ ընկ.», «Ժորժ եւ եղբայրներ» ֆիրմաները, Աննա Բայարդինան, Ռ. Կայզերը, Ա. Շմիտտեն, Մ. Շումախերը, Վ. Բիիմովսկին, Գ. Լիստը, Բյերինգը:

Ընկերությունը մեծապես տուժում է 1918 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակի կողմից Բաքուն գրավելու պատճառով: Այն կապ է հաստատել Բաքվի կոմունայի ղեկավարներ Ս. Շահումյանի եւ Պ. Ջափարիձեի հետ՝ մասնակցելով թուրքական բանակի դեմ Բաքվի պաշտպանությանը: Ընկերության վերջին նախագահ Հայկ Տեր-Միքայելյանը հայտնի պատճառներով հնարավորություն չունենալով հրապարակելու 1917, 1918, 1919 թթ. տարեկան հաշվետվությունները, 1920 թ. հանդես է եկել այդ երեք

27Տե՛ս «Արեւ», Բագու, 1914, հոկտեմբեր 26, № 167:

28 Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, սեպտեմբեր 19, № 212:

29 **Ս.Դաղայան,** Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Երեւան, 2011, էջ 27:

30 Տե՛ս **Ս. Վարշամեանց,** Հաշիւ կամ համառօտ նկատողութիւն Մարդասիրական ընկերութեան, Բագու, 1873, էջ 20:

տարիների իր գործունեության ամփոփիչ զեկույցով, համաձայն որի՝ ընկերությունը Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի հետ համատեղ հավաքել է 735.000 ռ. եւ մինչեւ 1920 թ. մայիսը շարունակել է կոտորածներից փրկված հայության բազմաբնույթ օգնության գործը[31]:

Ա Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո՝ 1921 թ. սկզբին 56 - ամյա ընկերությունը փակվում է՝ մեր ժողովրդի մեծության նժարի մեջ դնելով նշանավոր մի կազմակերպության 56 - ամյա պատմության բաժինը եւ ապացուցելով, որ բարերարությունը մեր քրիստոնյա էության անքակտելի բաղադրամասն է, մեր եկեղեցու եւ մեր ազգային կապիտալի միասնականության դրսեւորումը: Այն դարձավ Բաքվի հայության ինքնակազմակերպման, ազգային ինքնավարության մի յուրատեսակ մարմին[32], որը, ինչպես 1889 թ. մայիսի 21 - ին՝ ընկերության 25 - ամյա հոբելյանի հանդիսության ժամանակ, ընկերության որդեգիր Շահազիզ Կամսարականն է Մոսկվա ուղարկված հեռագրում ասել, միշտ գործել, միշտ աշխատել, միշտ հերկել է հայրենիքի բարոյական անդաստանը՝ առաջադիմության, կրթության եւ լուսավորության սուրբ գործի համար[33]:

31 Տե՛ս «Հայերի կոտորածները Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.» (փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու), Երեւան, 2003, էջ 436:

32Տե՛ս В. Дятлов, Э. Мелконян, Армянская диаспора:Очерки социокультурной типологии, Ереван, 2009, էջ 93:

33 Տե՛ս «Սոխակ Հայաստանի, Ազգային լիակատար երգարան», հ. Ա., Բագու, 1902, էջ 302: